

מפחד לזעם: פוליטיקה דיסטופית בישראל, 1995-2023

נסים ליאון*

תקציר. מחאת 2023 משקפת תחנה חשובה בהפיכת החשיבה הדיסטופית לסדר יום פוליטי של ממש בישראל. המאמר שלפנינו מציע קווים ראשוניים לפיתוח סוציולוגיה של משמעות לתנועת המחאה, ועומד על מקורה במשבר הממלכתיות ובניסיונות לחידוש הממלכתיות במחנה המרכז. המאמר מנסה לפרש מחדש את האירועים הפוליטיים שהתרחשו בשנים 2021-2022, ובעיקר את תנועת הזעם המלנאית את הדינמיקה של המחאה. תנועה זו מגיבה לחלום ולשברו ומבטאת חרדה הנוכחת בחלקים רחבים ממעמד הביניים הוותיק, בממסד המדינתי והמשפטי ובקרב בעלי הון, מנהלים בכירים וקצונה גבוהה בדימוס לנוכח עלייתה של ממשלת ימין, שלשיטתם של המוחים היא פורמת בברוטליות את הסטטוס קוו המשפטי ומוליכה להופעתו של שסע משטרי חריף. השסע מלמד גם על גבולותיה האתניים של המחאה ואולי אף על עתידה.

מבוא

הפחד מפני קץ הדמוקרטיה, קץ החיים החילוניים וקץ תחושת הליברליות מזין זה שנים ארוכות את היצירה וההגות הדיסטופית בישראל, בעיקר לנוכח שלטונו הממושך של הימין. ספרים כפונדקו של ירמיהו של בנימין תמוז, מלאכים באים של יצחק בן-נר, הדרך לעין חרוד של עמוס קינן והשלישי של ישי שריד, או יצירות מופת קולנועיות כדוגמת אגדת חורבן של הבמאי גידי דר, מהדהדים את הפחד ומציירים את קו הקץ של המדינה היהודית הדמוקרטית ואת החלפתה בישות פוליטית דתית, קנאית ולאומנית – אם בכוח הדמוגרפיה, אם בכוח אירוע משנה מציאות, ואם בכוח דימוי החוזר שוב ושוב אל לקחי ההיסטוריה של המערב: עלייתה של קואליציה אידיאולוגית, שבכוחה של השיטה הדמוקרטית היא עלולה להוביל למשטר טוטליטרי.

נראה כי מחאת 2023 – כך הכינוי הזמני המקובל – משקפת תחנה חשובה בהפיכת החשיבה הדיסטופית לסדר יום פוליטי של ממש. חשיבה זו, שהצטמצמה בעבר לחוגים קטנים, מזוהה כעת עם מחנה פוליטי גדול הכולל את מעמד הביניים הוותיק, הממסד המדינתי והמשפטי, בעלי הון, מנהלים בכירים וקצונה גבוהה. תוצאותיהן של בחירות 2022 דחפו את הכוחות האלה לראשונה לעבור מפוליטיקה בנוסח "מצוקות באוטופיה", שמנהלת את עומס היתר של החברה בישראל (הורוביץ וליסק, 1990), לפוליטיקה דיסטופית שלשיטתו של המחנה הזה פועלת על קו הקץ של הדמוקרטיה במדינת ישראל; מפוליטיקה

* פרופ' נסים ליאון, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

המבטאת תקווה של חוגים רדיקליים ועממיים בדבר האפשרות לתקן את המציאות, גם אם היא מהולה בייאוש (גבעוני, 2020), לפוליטיקה דיסטופית שנותנת לגיטימציה לתחושת אסון מתקרב בקרב חלקים רחבים באליטות ובמעמד הביניים; מפוליטיקה המציגה עצמה כמחזיקה בגישה ממלכתית שמחויבת לעתיד המדינה בכל מחיר, לגישה זוועמת המחזיקה בתג מחיר לאחריית זו, כשההווה הפוליטי מוצג כמצב חירום (שנהב, 2006) שמתרחש בו מאבק דיכוטומי על מהות הריבונות בין בני אור לבני חושך, בין ידידים לאויבים.

יהיו שיראו בפוליטיקה הדיסטופית עמדה חלולה שמשרתת אינטרסים בני הזמן של אליטות פוליטיות וכלכליות. קל גם לראות בעמדה הדיסטופית כסות לעמדה שמרנית שמבקשת להחזיר את הסדר הפוליטי על כנו – סדר שאינו אלא שיקוף לכל מה שהמחקר הביקורתי מציג במשך שנים ארוכות כדיוקנה המטעה של ישראל המערבית, הליברלית והדמוקרטית בעיני עצמה (סמוחה, 2010). ברם, אימוץ של נקודת מבט פרשנית, שניסים מזרחי (2017) ניסח לא מכבר כדרישה לסוציולוגיה של משמעות, ינסה לשכנע כי האנרגיה של מחאת 2023 בישראל משקפת גם תהליך היסטורי עמוק: כוחות חברתיים בני קיימא, שגם אם הם מנוהלים על ידי בעלי אינטרסים כלשהם שמשתמשים בהם ככלי בעבודת כוח שמרנית ואולי אף פריבילגית (רם, 2017), הם עדיין פועלים בסביבה חברתית חסרת מנוחה, עמוסת טראומה פוליטית, שחשה עצמה שנים ארוכות בנסיגה אך רואה עצמה כמתרס הבולם את התגשמותם של התסריטים הדיסטופיים שהיא מאמינה בהם. ראשיתה של הפוליטיקה הזאת במשבר הממלכתיות ובפוליטיקה של מה שאכנה "מחנה המרכז".

ממלכתיות: מערך לאומי לכוח במשבר

ממלכתיות היא גישה ציונית רפובליקנית המבקשת להעמיד את שיקולי המדינה מעל כל שיקול מגזרי אחר (קידר, 2009). בשם הממלכתיות מבקשים סוכני המדינה לגשר על מגמות סקטוריאליות ופולגניות שחוצות את החברה, גם אם יתברר כי נשאייה של אידיאולוגיה זו מגזריים לא פחות (בראלי וקידר, 2011). רעיון הממלכתיות כערך לאומי מאחה מזוהה מאוד עם ראש ממשלתה הראשון של מדינת ישראל, דוד בן-גוריון. כיום דומה כי הממלכתיות נישאת על שפתיהן של שתי שדרות הנהגה בולטות. האחת היא יוצאי צבא שמצאו דרכם אל עמדות עילית במדינה. הללו רואים בממלכתיות עקרון יסוד שנדרש כדי לשמור על ההישג ההיסטורי של ריבונות יהודית במציאות חברתית שסועה ושבורה, המתמודדת דרך קבע עם איזמים קיומיים מבחוץ. עולם המשמעות שלהם טבול בדימוי החזק של צבא העם, גם אם הוא נתון חדשים לבקרים לביקורת לנוכח הפער הגדל בין האידיאל למציאות (ראו למשל לרר, 2021; ששון-לוי, 2006). לפי גישה זו, ממלכתיות היא דרך נוספת לדבר לאומיות במציאות פוסט-לאומית. השדרה השנייה היא שורת רבנים מובילים בחברה הציונית-דתית, הרואים בממלכתיות תיאולוגיה שמבטאת את הרצון לראות במדינת ישראל שלב חשוב בדרך לגאולה דתית. ממלכתיות, לשיטתם, היא דרך נוספת לדבר על ריבונות האל במציאות פוסט-חילונית. שתי התפיסות הללו את הממלכתיות מייחסות חשיבות רבה

לצבא כמקור לקונסנזוס, אולי האחרון, שסביבו יכול "העם" להתכנס – ולא רק בטקסים ממלכתיים ובימים לאומיים (ראו למשל לוי, 2015).¹

שני אירועי שבר טלטלו את הממלכתיות בגרסתה הלאומית-חילונית והפכו אותה לכוח פוליטי שנדמה כי הוא מצוי בנסיגה. האחד הוא רצח ראש הממשלה יצחק רבין ב-4 בנובמבר 1995 בידי מתנקש ממחנה הימין. ההתנקשות הייתה שיאה של תנועת מחאה וזעם דיסטופי, שהובלה בידי הנהגת הימין הישראלי בשנים 1992-1995 במטרה למנוע את התקדמות התהליכים המדיניים עם נציגות העם הפלסטיני ("תהליך אוסלו"). תפקיד בולט בהבניה הדיסטופית של המחאה מילא המגזר הדתי-לאומי, שחלק מדובריו ציירו את ההסכמים המדיניים שנחתמו ואת יישומם כסופה של מדינת ישראל. ההתנקשות ברבין פגעה פעמיים בממלכתיות בגרסתה החילונית: פעם אחת ברצח ראש ממשלת ישראל, דבר שנחווה אז כאירוע בלתי נתפס, ופעם שנייה ברצח של אחד ממצביאי הבולטים של הצבא הישראלי – שני טבואים ממלכתיים של הדת האזרחית הישראלית, שהתרוסקו במוצאה של הפגנת ענק שתמכה בדרכם של רבין וממשלתו. רצח רבין היה לטראומה דורית, שלא לומר מחנאית, שדומה כי לא רק שלא מצאה מזור חברתי ופוליטי אלא גם הותירה צלקת עמוקה עם חזרתה המהירה מדי של הימין לשלטון, כחצי שנה אחר כך ולאחר שהואשם בהסתה לרצח, בכוחה של קואליציה קבועה שמלווה את מנהיגו עד היום, בנימין נתניהו – חרדים, ציוניים דתיים ומזרחים – שאותה אכנה כאן קואליציית 1996. לנוכח הפגנות הענק של מחאת 2023, לרגע אפשר לחשוב כי ההפגנה בכיכר מלכי ישראל בנובמבר 1995 אולי לא הסתיימה מעולם.

קואליציית 1996 של נתניהו הייתה עדה לאירוע משברי נוסף שאתגר את הממלכתיות, והפעם בטאבו אחר שלה: מערכת המשפט. חודשים אחדים לפני מערכת הבחירות ב-1999 הורשע מנהיגה הפוליטי של ש"ס אריה דרעי בשוחד ובהפרת אמונים. ש"ס ודרעי הגיבו בהפיכת מערכת הבחירות של המפלגה למסע האשמה נגד מערכת המשפט. הקמפיין הזה הניב לש"ס 17 מנדטים, מרחק שני מנדטים בלבד ממפלגת השלטון לשעבר, הליכוד, שהפסידה למפלגת ישראל אחת בראשותו של מנהיג מחנה השמאל הציוני באותה עת, אהוד ברק. הקולות שדרשו בכיכר רבין מאהוד ברק שלא לשלב את ש"ס בממשלתו ראו לנגד עיניהם את צללי הדיסטופיה הישראלית, החוגגת את הצלחתה האלקטורלית של ש"ס במילותיו של אחד מרבניה כי "עוד נהפוך את הכנסת לבית כנסת".

רצח רבין והמחאה סביב משפט דרעי שימשו אותות למה שהסוציולוג ברוך קימרינג (2001) יתאר בראשית המילניום כ"קץ שלטון האחוסלים": הגוורדיה הישנה וההגמונית של מדינת ישראל, האשכנזית, החילונית, הליברלית, מי שבעיני עצמה נושאת את הממלכתיות, היא כוח בנסיגה והיא מפנה את מקומה לכוחות ולהנהגה מגזריים שמגיעים ממחוזות הפריפריה הדתית, החרדית והלאומנית (ראו גם אלמוג, 2005; בן-סימון, 1997; גוטוויין, 2016).

1 בהקשר זה יש להעיר כי "העם" הוא כמובן מסמן מורכב מאוד. הראשונים רואים בו קבוצה המוחזקת על ידי ליבה יהודית וסביבה פריפריה של אזרחים שנאמנותם עוברת דרך היחס לצבא. האחרונים רואים בו קבוצה אתנית אחת – יהודים שהצבא משמש מגן להישרדותם. להרחבה ראו פלד ושפיר, 2005.

הפופוליזם הממלכתי של מחנה המרכז

השבר בממלכתיות ותחושת הנסיגה בה לנוכח השפעתם הגוברת של כוחות מגזריים לא נעלמו מעיני המערכת הפוליטית. בשני העשורים שלאחר רצח רבין הלך והתפתח מחנה פוליטי חדש-ישן, שאותו אני מבקש לכנות "מחנה המרכז". הנהגתו ביקשה לשקם את האידיאולוגיה הממלכתית בגרסתה החילונית-לאומית, ובלשון אחד ממנהיגיה שנים מאוחר יותר, "להציע אלטרנטיבה לישראלים" – לישראלים, אמר, ולא רק ליהודים.

לא אחת כונו רשימותיו של מחנה המרכז "מפלגות אווירה". אך למעשה מחנה המרכז מחזיק בנוכחות היסטורית רציפה הנוטעה במסלול שקבעו בעבר אישים בולטים בתנועה הציונית ובראשם חיים ויצמן, וכן שורה של מפלגות כמו הציונים הכלליים, המפלגות הליברליות לסוגיהן, רשימת ד"ש, מפלגת הדרך השלישית, מפלגת המרכז ומפלגת שינוי. על מסגור הסיפור הפוליטי שביקש לעצמו מחנה המרכז המחודש בעשור הראשון של המילניום אפשר ללמוד משמות המפלגות שפעלו מאז בשמו: קדימה, התנועה, יש עתיד, כחול לבן, חוסן לישראל והמחנה הממלכתי. אם הימין תואר בידי חוקרים כמי שפניו אל העבר, מחנה המרכז תואר כמי שמבקש לבנות את העתיד.

רגע חשוב בהתפתחותו של מחנה המרכז כגורם פוליטי ריאלי שבכוחו להגיע לשלטון היה הקמתה של מפלגת קדימה ב-2006 בידי אריאל שרון, בעודו מכהן כראש ממשלה מטעם הליכוד ועל רקע מה שנראה היה בעיניו כהשפעה הגוברת של מגזר המתנחלים על מפלגתו. שרון, שהקים את הליכוד ב-1974, בחר להקים גוף פוליטי גדול חדש שיבטא את הקו הממלכתי-ליברלי שביקש לדבוק בו, ושלמעשה ישחרר אותו מהתלות בכוחות מגזריים אחרים ובראשם המתנחלים והחרדים. ליוזמה החדשה צורפו פוליטיקאים בכירים מימין ומשמאל, מהם ששנים ארוכות דיברו על הצורך ב"מפץ גדול" במערכת הפוליטית, תיאור שרווח באותה עת לצורך במפלגת מרכז גדולה שנציגיה יגיעו משתי המפלגות הגדולות, הליכוד והעבודה. הסקרים האירו פנים למהלך הפוליטי של שרון, אך הוא לא זכה לראותו נשלם ולהתמודד בהצלחה על הנהגת המדינה.

השנים הבודדות שבהן קדימה הייתה בשלטון (2006-2009) לימדו כי הכוח החברתי החדש שהיא מייצגת – "מחנה המרכז" – נכנס בעיקר אל החלל הפוליטי והאלקטורלי שמפלגת העבודה החלה לפנות. זו כבר לא שימשה כמעט כתובת פוליטית לאנשי ההתיישבות הוותיקה בקיבוצים ובמושבים. גם הקצונה הגבוהה ובעלי ההון, שרבים מהם היו מזוהים בעבר עם מפלגת העבודה, התרחקו ממנה לנוכח הניסיונות החוזרים ונשנים לעצבה בנוסחים שנדמו סוציאליסטיים מדי וטהרניים יתר על המידה. בד בבד הציג עצמו המרכז המתחדש ככלם לקואליציית 1996 תחת הנהגת נתניהו.

עם היעלמותה של קדימה הלכה והתבלטה מפלגת יש עתיד בראשות יאיר לפיד. אינטלקטואלים משמאל ומימין פחות אהבו את הפופוליוזם הממלכתי, הפטריוטי והחילוני של המפלגה והסתייגו ממה שנראה היה בעיניהם כגזענות חדשה שמופנית כלפי החרדים, ובמיוחד כלפי חרדים-מזרחים (רם וידגר, 2008). הביקורת הציבורית יצאה נגד הנהגת היחיד במפלגה הכיתתית משהו (שמעוני, 2022). אבל ציבור רחב ממעמד הביניים הוותיק והמשכיל דווקא ראו את המפלגה בחיוב רב. "שמאל בלי רגשות אשמה", יתאר זאת בנימה ביקורתית אחד ממאמרי הדעה בעיתונות ערב בחירות 2022 (אליאס, 2022).

לפיד היה לקול הבהיר, האסרטיבי והמתקשר שמעמד הביניים הוותיק ביקש זה יותר מעשור. לאורך העשור הראשון והשני של המילניום היה אפשר למצוא את הקבוצה הזאת במאבק הולך וגובר לשוויון בנטל גיוס החובה לצבא ושירות המילואים ובניסיונות לבלום את מה שנראה בעיניה כמגמות הדתה במערכת החינוך, והיא שבה וביטאה חרדה מפני הכרסום בשלטון החוק; למעשה, אלה כל המרכיבים המאפשרים לצייר ממלכתיות. לפיד, איש תקשורת לשעבר, ידע כיצד להפוך את הממלכתיות מעיקרון מופשט וארכאי משהו לרטוריקה פופולרית ומעודכנת. כמו נתניהו, גם הוא ראה בפופולריזציה של המסר הפוליטי יותר מאשר אמצעי. טרם מהפכת הרשתות החברתיות ביקש נתניהו עיתון שיוכל להגיע באמצעותו ישירות אל ציבורים רחבים בישראל בשפה שווה לכל נפש, וכך נולד העיתון ישראל היום. לפיד צמח מעיתון כזה – ידיעות אחרונות, שבעולם הפרסום היו מי שאמרו הוא מחזיק בנוסחת הקוקה קולה של הישראליות (פוגל, 1990, עמ' 256). יש עתיד שבראשה עמד לפיד הייתה לבית הפוליטי של הפופוליזם הממלכתי.

פריצתו של מחנה המרכז לשלטון ותחושת המהפך

אני מזכיר שהדרך אל סוציולוגיה של משמעות למחאת 2023 עוברת בניתוח של חידוש הפופוליזם הממלכתי של מחנה המרכז, של עלייתו ושל הפיכתו לכוח פוליטי אפקטיבי ומבטיח אך גם למקור אכזבה ושבר חברתי במחנה הזה, שסביבו תלך ותפתח פוליטיקה דיסטופית.

יש עתיד לבדה לא הצליחה לשמש חלופה לשלטון הליכוד. ערב מערכת הבחירות 2019 הצליח לפיד להקים מעין "קדימה" חדשה ולארגן פדרציית רשימות בהנהגתם של בכירי הממסד הצבאי בדימוס. הרשימה החדשה אימצה את השם "כחול לבן", ובכך כמו ביקשה לבדל עצמה מהשמאל האדום הישן באמצעות הדגשת צבע הדגל הישראלי; העובדה שבראשה עמדו שלושה רמטכ"לים לשעבר טבעה בה דימוי עמוק של פטריוטיזם שאינו זקוק להוכחה, והעניקה לה את הלגיטימציה הביטחונית הנחוצה להתמודדות פוליטית בחברה שספוגה באיומים קיומיים ושהצבא בה הוא אחד ממוקדי הקונסנוס ומכרטיסי הכניסה הבולטים שלה (פלד ושפיר, 2005). לראשונה זה יותר מעשור קמה לליכוד אופוזיציה ריאלית ובעיקר מאורגנת ופופולרית, שנשענה על מעמד הביניים הגבוה, נהנתה מתמיכת ותיקי הממסד הצבאי והאזרחי, וידעה להעמיד מול רעיון הלאומיות הליכודי – שצויר יותר ויותר כמבטא סדר יום יהודי-מסורתי – את ערך הממלכתיות, שהוצג כמבטא סדר יום ציוני-חילוני.

כחול לבן לא הצליחה להחליף את הליכוד. בדרך פתלתלה, שלא כאן המקום להרחיב עליה, התפלג מחנה המרכז לשתי מפלגות בינוניות ומתחרות: כחול לבן בראשות הרמטכ"ל לשעבר בני גנץ, ויש עתיד בראשות יאיר לפיד. אבל לאחר כמה סבבי בחירות הצליח מחנה המרכז על שני ראשי להבקיע דרך אל השלטון. המיומנות הפוליטית המצטברת במחנה המרכז אפשרה לנצל את הקרע האישי העמוק שנפער בין נתניהו לפוליטיקאים בכירים במחנה הימין, ובמוצאי סבב הבחירות הרביעי (אפריל 2021) נקרתה ההזדמנות להקמתה של קואליציה חדשה, חלופית לקואליציית 1996; "לא ממשלת ימין, לא ממשלת שמאל – ממשלת אחדות ישראלית", כדבריו של יאיר לפיד (אביטן-כהן, 2021).

אנו מתבוננים באירוע הבקעתו של מחנה המרכז אל השלטון מתוך ידיעת אחריתו, אך בזמן אמת הוא עורר תקווה רבה בציבור שעליו הוא נשען, שזיהה בנתניהו ובמפלגתו, הליכוד, את הרע הפוליטי המוחלט. התקווה הזאת עוד תתחלף בגישה דיסטופית, אך בל נקדים את המאוחר. הקואליציה החדשה, שכינתה עצמה "קואליציית השינוי", חיברה בין רשימות מימין ומשמאל ועוררה תחושה של מהפך, כלומר תחושה עמוקה של שינוי כמו מהפכני שעד לא מכבר נדמה כי הוא אינו אפשרי. תחושת המהפך העמיקה עם שילובה של מפלגת ערבית בקואליציה. כמו אגודת ישראל החרדית במהפך הראשון ב־1977, גם רע"ם האסלאמיסטית העדיפה לשאת בנטל הביקורת האידיאולוגית מבית באמצעות הצטרפות לקואליציה ולא לממשלה, אך התנתה את הצעד בתקציב ראוי לסקטור שהיא מייצגת. כדי להחזיק את הקואליציה השברירית נדרשו נוסחאות לא שגרתיות של חלוקת כוח, כדוגמת מנגנון רוטציה על ראשות הממשלה והפקדת הסבב הראשון בידי של נפתלי בנט, ראש סיעת ימין קטנה שהתפלגה מהציונות הדתית החרד"לית. נדרש היה גם להעלים עין מנושאים אידיאולוגיים עקרוניים המפלגים בין ימין לשמאל ובין יהודים לערבים, כשברקע היתמר עשן התפרצותו של גל לאומני פלסטיני ויהודי בערים מעורבות בישראל (כהן, 2022). הקמתה של ממשלת השינוי שידרה פוליטיקה של תקווה מהולה בבהילות דיסטופית.

התגובה הדיסטופית של מחנה הימין

מול קואליציית השינוי השברירית התגבשה אופוזיציה ימנית תוקפנית בראשות נתניהו, שחיברה בין הליכוד למפלגות החרדיות ולימין הדתי הלאומני. האופוזיציה שידרה תחושת חירום עד כדי מתן לגיטימציה לכוחות כהניסטיים נאמנים לרעיון העליונות היהודית, כוחות שבעבר הליכוד דחה שיתוף פעולה גלוי עימם. דוברי הליכוד הסבירו כי "המרכז" אינו מוקד אותנטי של פוליטיקה ממלכתית אלא כסות למערך פוליטי שמאלי רדיקלי ופרוגרסיבי. ממשלת לפיד־בנט תוארה ככזאת שנשלטת בידי כוחות שליליים משמאל ובוגדניים מימין, המפרקים את הציונות ומביאים לקץ המדינה היהודית.

קו ההסברה הדיסטופי הזה המשיך אסטרטגיית תיוג ארוכת שנים ואפקטיבית שבה המונח שמאל שימש (ועודו משמש) בחוגים שונים בימין הישראלי שם גנאי שמסמן לא יריבים לדעה אלא סוטים מהדרך, שלא לומר בוגדים בכוח. ביטוי מוקדם ומעט נשכח למשמעות התיוג הזה סיפק נתניהו ערב הבחירות הכלליות ב־1996 כשנתפס לוחש על אוזנו של הרב יצחק כדורי, איש ש"ס, כי "אנשי השמאל שכחו מה זה להיות יהודים". הדברים גובו במוטו עצמח והיה לסיסמה: "נתניהו טוב ליהודים". הסיסמה שיקפה את הגשר הרטורי שעליו נבנתה מאז והלאה הלגיטימציה של נתניהו בקרב קהלי ימין מסורתית, דתי וחרדי – מרכיביה של קואליציית 1996.

הביקורת הדיסטופית נגד ממשלת בנט־לפיד גובתה בבנייה של תיבת תהודה רבת עוצמה, שחיברה בין עולם הרשתות החברתיות ובין המדיה הטלוויזיונית והרדיופנית ותוכניות פודקאסט ייעודיות ונמשכה אף אל יום המנוחה, יום השבת, בעיתונות בית הכנסת הציוני־דתי. בתיבת התהודה הדהדו המסרים של דמויות חדשות שהיו בן לילה לידוענים פוליטיים. בהקשר זה בלטו מי שאפשר לתארם כ"חוזרים בתשובה" שהמירו את דעותיהם

משמאל לימין, וליתר דיוק משנאת נתניהו להערצתו, וכמו לא מעט מומרים העניקו כביכול "עדות מבפנים" על תיבת התהודה המרושעת, השקרית והצבועה של הצד השני. מקום בולט תפסה הביקורת מימין על החלטת הפרקליטות והיועץ המשפטי לממשלה להגיש נגד נתניהו שורה של תביעות, ובהן תביעה באשמת שוחד והפרת אמונים. משפט נתניהו, כמו משפט דרעי, תואר בתיבת התהודה של הימין כרדיפה ממסדית וכניסיון הפיכה לכל דבר ועניין. מערכת המשפט תוארה כמערכת כזב, כשלוחה של ממסד מדינתי עמוק (deep state) הנתון בידיהם של כוחות שמאל. מערכת המשפט הואשמה בכל החוליים של אליטות השמאל: חוסר פטריוטיות, ליברליזם יתר, שנאת מזרחים, רדיפה מתמשכת של הימין והדתיים. אחת התוצאות של העמדה המוחלטת הזאת הייתה הדרישה להעמיד את מערכת המשפט למשפט הפוליטיקאים. הדרישה לשינוי עמוק ברשות השופטת הפכה מסוגיה שתלויה על בלימה מצד נתניהו לחלק מסדר היום הגלוי של האופוזיציה בראשותו.² ראש הממשלה נפתלי בנט, שהיה מושא מיוחד לביקורת החריפה, תיאר את תיבת התהודה של הימין במילים "מכונת רעל קטלנית" (ברסקי, 2022). אמנם אין לכחד כי גם מחנות המרכז והשמאל בנו תיבת תהודה משל עצמם ונהנו מאהדת ערוצי התקשורת הממלכתית ומהעלמת עין מצעדים פוליטיים שהיו זוכים לביקורת קטלנית לו נעשו תחת שלטון הימין, אך כל זה לא עמד לקואליציית השינוי. הפוליטיקה הדיסטופית של הימין סדקה את הלגיטימציה שלה וערערה את חלקיה. פרישות של שותפים מימין, והבסיס הרופף ממילא שנשען על תמיכת רע"ם, הקשו על הממשלה לשרוד והיא נפלה שנה ומחצה לאחר הקמתה.

פרימת הסטטוס קוו המשפטי והופעתו של השסע המשטרי

אירוע מפתח בניתוח סוציולוגיה של משמעות למחאת 2023 ולנטישת הפוליטיקה של התקווה במחנה המרכז לטובת פוליטיקה דיסטופית הוא המשפט שנערך למערכת המשפט, בדמות תוכנית רפורמה שהציג הימין ופרימת הסטטוס קוו המשפטי שליווה את הדמוקרטיה הישראלית שנים ארוכות.

בחירות 2022, מערכת הבחירות החמישית בתוך שלוש שנים, הובילו לחזרתו של הימין לשלטון, אך הפעם ללא שותפים מאזנים. ההוצאה מהכוח אל הפועל של המשפט למערכת המשפט נחשפה עם מינויו של אחד ממבקריה החריפים של מערכת המשפט בליכוד, יריב לוי, לשר המשפטים.

זמן קצר לאחר הקמת הממשלה פירט לוי בהודעה לציבור את תוכניתו מרובת הסעיפים לשינוי במערכת המשפט. הביקורת על תוכניתו לא איחרה לבוא. אהרן ברק, מהבולטים בנשיאי בית המשפט העליון לשעבר ומי שהיה מזוהה עם הדוקטרינה המשפטית שכנגדה הופנו עיקר החיצים של תוכנית לוי, פרץ את חומות הממלכתיות ויצא בגלוי ובמילים חריפות ביותר נגד כוונות הממשלה. ברק תיאר את הרפורמה המוצעת כמהפכה משטרית לכל דבר ועניין וכקאזוס בלי במאבק על דיוקנה הדמוקרטי של ישראל ועתידה. החרתה

2 ראו למשל את עמוד תוכנית חוק וצדק של מפלגת הציונות הדתית ("restart למערכת המשפט") באתר הבית של המפלגה.

החזיקה אחריו ראשת הרשות השופטת, נשיאת בית המשפט העליון אסתר חיות, שבחרה באופן חריג לצאת ממשבצת הממלכתיות ולהסביר לציבור הישראלי בפשטות ובאופן בלתי אמצעי שמדובר בתוכנית לריסוק הדמוקרטיה הישראלית. במילים אחרות, התוכנית לרפורמה במערכת המשפט של ממשלת הימין הוצגה כצעד שדגל שחור מתנוסס מעליו.

הביקורת הציבורית הִתְרִיפה שהובילו ברק וחיות שיקפה דימוי עצמי של הממסד המשפטי בישראל, הרואה עצמו מחויב לסדר יום ליברלי אזרחי ומערבי. סדר היום הזה נוגע לא רק להגנה על זכויות אזרח או מיעוטים, כי אם גם ואולי בעיקר לגישת הדמוקרטיה המתגוננת – בלימת האפשרות שכוחות לא ליברליים במפגיע יעלו ויכבשו להם מקום והשפעה בשלטון (ברק, תשס"ד).³ ואולם שנים ארוכות הדוקטרינה הזאת כיסתה על איזון, או שמא מנגנון סטטוס קוו שהלך והתמסד, בין החברה הפוליטית – המושפעת מאוד מכוח הדמוגרפיה של קואליציית 1996 – ובין כוחה של החברה האזרחית והרשות השופטת, המושפעות מכוחו הממוסד והכלכלי של מחנה המרכז ומחנה השמאל. היו שראו בסטטוס קוו הלא רשמי הזה ניסיון להגביל את ההישגים האלקטורליים של הימין במערכות הבחירות מאז 1977 (מאונטר, 1993). פרשנויות פוליטיות יותר תיארו אותו כעריצות מערכת המשפט וכגורם המחליש לאומית את קבוצת הרוב היהודית ומחזק את הכוחות המבקשים מדינת כל אזרחיה. פרשנויות מתונות, ליברליות במקורן, הן במחנה הימין הן במחנה המרכז ובחלקים מהשמאל הציוני, ראו במנגנון הסטטוס קוו הזה את המחויבות לעקרון הפרדת הרשויות ועליונות שלטון החוק, אך גם את היתרון המדיני שסיפקה תמיכתו של בית המשפט העליון הישראלי בהמשך השליטה הישירה בשטחי הגדה המערבית והשליטה הפחות ישירה על רצועת עזה. כך למשל, בית המשפט העליון היה שחקן חשוב בהחזקת החבל של כיבוש ודמוקרטיה משני קצותיו. מצד אחד הוא יכול להציג עצמו כמגן על זכויותיו של עם כבוש בהציעו לו זכות עמידה בפנייה אליו לקבלת סעד משפטי, ומצד אחר זכות העמידה הזאת אפשרה להכשיר עוולות; מצד אחד הגן בית המשפט על זכויות אזרח, ומצד אחר התחשב לא מעט בהגיונות של בעלי הון. במשך שנים ארוכות, העלמת העין מהעלמת העין אפשרה לציבור שממנו תקום מסת המחאה ב־2023 לראות בבית המשפט העליון לא רק גוף שמייצג את ישראל הליברלית אלא גם את אחד מהיכלי הממלכתיות החילוניות, שייר של אוטופיה במצוקה. פרשנויות לא רדיקליות משמאל ראו במציאות הזאת מעין עסקה פוליטית שמאפשרת לחיות עם נוכחותו של הימין בשלטון מתוך הנחה כי קיימים גופים מוסדיים שמגבילים ומאזנים את כוחו ומשמים קו חזית בהגנה על הממלכתיות, על סגנון החיים הליברלי, ובעיקר על הנכס המדיני־ביטחוני העיקרי – הכרה בינלאומית של מדינות המערב בדימויה העצמי של ישראל כמדינה דמוקרטית (השוו גרינברג, 2007).

שיבתה של קואליציית 1996 לשלטון ב־2022 – עליית "ממשלת הימין על מלא" – ופנייתה המהירה לשינויים בשיטת התחיקה ובמינוי השופטים ולהגבלת הביקורת השיפוטית נתפסו כהפרת הסטטוס קוו המשפטי, וכפרימה ברוטלית במעמד צד אחד של העסקה החברתית־פוליטית שבשתיקה.³

3 על דוקטרינת העלמת העין ועל הפוליטיקה שלה אפשר ללמוד מדוח שחיבר משרד המשפטים על המאחזים הבלתי רשמיים, לבקשתו של ראש הממשלה אריאל שרון. ראו ששון, 2005.

קונקרטי, הביקורת הופנתה נגד שני גורמים שהיו לסמלים של הממשלה החדשה: בנימין נתניהו והמפלגות החרדיות והלאומניות. נתניהו סומן כמי שמבקש עמדת כוח במטרה להיחלץ ממשפטו. שותפיו לקואליציה, המפלגות החרדיות והלאומניות, הואשמו בהנחת התשתית להפיכתה של ישראל לתיאוקרטיה לאומנית (Relik Shafir, 2023). תוכנית הרפורמה נתפסה במחנה המרכז והשמאל כהתגשמותה של דיסטופיה, לא בעתיד אלא כאן, עכשיו, בהווה. שסע נוסף הופיע: השסע המשטרי.⁴ במערכת המשפט, בחלקים רחבים באקדמיה ובקצונה הבכירה בדימוס, ובוודאי באופוזיציה החדשה בראשות מחנה המרכז, צעדי הממשלה כמו בישרו את קו הקץ של המדינה הדמוקרטית.

מחאה על קו הקץ

בסוציולוגיה של משמעות של מחאת 2023 חשוב לייחס משקל לפרימה הברוטלית של הסטטוס קוו המשפטי ולחשיפת השסע המשטרי. לנוכח אלה, האליטות של מערכת המשפט והאקדמיה ואליטת יוצאי הצבא לא יכלו לשבת מנגד. הן תפסו עצמן כנתונות במצב חירום וחשו כי הן עוברות ממציות של נסיגה, שאפשר איכשהו לחיות איתה, למציות של קץ המשליכה על תמונת העתיד: קץ הדמוקרטיה, ועימו קץ מדינת ישראל – כלומר, מדינת ישראל באופן שבו הן תפסו אותה.

סביב השסע המשטרי הלכה והתפתחה בתחילת חורף 2023 תנועת מחאה המונית בהנהגתם של מחנות המרכז והשמאל. המחאה הייתה לשעת המבחן של ארגוני חברה אזרחית ששנים ארוכות קיבלו תמיכה חומרית ותודעתית מחוץ לישראל. הם זכו לקיתונות ביקורת מצד הימין הפוליטי, שהאשים אותם בבגידה, אך במידה רבה שימשו חגורת האמון הבינלאומית של ישראל במציאות גיאופוליטית שהופכת פחות ופחות סלחנית לפוליטיקה של הכיבוש. במידה רבה הייתה המחאה גם שעת המבחן של מחנה המרכז, שקרץ לא פעם לקואליציית 1996. המחאה נגד תוכנית הרפורמה שיקפה מאבק על קו הקץ של מדינת ישראל. אך כיצד מדברים על קץ שלא בדרך מופשטת? כיצד הופכים את תחושת הקץ למוצר פוליטי שיש לו ממשות?

מול הדיסטופיה הלאומית בדבר קץ המדינה היהודית העמידה תנועת המחאה דיסטופיה ממלכתית: קץ המדינה הדמוקרטית. מול תיבת התהודה מימין ניצבו הכיכרות והרחובות, שהלכו והתמלאו במשך הזמן בעשרות אלפי מפגינים. אלה לא הסתפקו בהתכנסות רבת, הנפת שלטים והתפזרות. ההפגנות לוו במיצגים שביקשו לשקף פנימה (לישראלים) והחוצה (לשאר העולם) את העתיד הדיסטופי הצפוי לישראל מידי הקואליציה הדתית-חרדית של נתניהו, ואת המאבק האזרחי העתיד הזה.

עד לשעת כתיבתן של שורות אלו, בסוף אפריל 2023, נעה המחאה בין ביטוי של תחושת קץ ובין הרצון בבשורה. את תחושת הקץ הבליט מיצג של שורות נשים לבושות באדום, שביקשו להתריע כי הרומן הדיסטופי סיפורה של שפחה אינו סדרה בטלוויזיה או רומן משובח המתרחש אי שם בצפון אמריקה, אלא המציאות הישראלית המתהווה בכוח ממשלת הימין. אך מעבר לצעדים אסתטיים מעין אלה המלווים בגרפיקה סוערת, מושכת

עין ובעיקר מגויסת מאוד, מה שבלט יותר מכול בביטוי תחושת הקץ היה היכולת של מוחים לגבות מחיר מתוכנית ממשלת הימין, או לכל הפחות להציע תג מחיר עליה. דומה כי המוחים הבינו מהר מאוד שהדרך למחאה על קץ הדמוקרטיה בישראל עוברת בפעולה על קו הקץ של הממלכתיות. הם התגברו על שורה של עכבות ממלכתיות ושברו שורה של איסורי טאבו, הן מתוך רצון לזעזע הן מתוך רצון להגדיר מחדש את מחוזות הקדושה: מגנבת טנק מאנדרטה בידי לוחמי מלחמת יום הכיפורים וכיסויו בשלט שעליו המילה דמוקרטיה, דרך איום של טייסי קרב שלא לטוס ביום פקודה (פעולה שטלטלה למדי את הממסד השלטוני), ועד מחאה נגד פוליטיקאים מקואליציית 1996 שבאו בשם המדינה אל חלקות חללי הצבא ביום הזיכרון. קץ הממלכתיות הובע בשורה של צעדים שוברי טאבו סמליים וממשיים. הייתה זו פוליטיקה דיסטופית, בבחינת יהיה אשר יהיה.

צד משלים למחאה הוא הבשורה, ויש לציין כי נראה שזו מתנהלת בדואליות. מצד אחד היא ממחישה את יכולתו של מחנה המרכז לעשות את מה שהחרדים והציונים־דתיים יודעים לעשות היטב: להתמגזר. תנועת המחאה התרחשה במוקדים שונים בישראל, בעיקר באזורים עירוניים מרכזיים. אך מקום מיוחד הוקדש למיקום ההפגנות בעיר תל אביב, שהלך והתברר כי היא מחזיקה בתפקיד סמלי. תל אביב הוצגה כבירת ישראל החופשית, בניגוד לבירת ישראל הרשמית ירושלים. את צומת הדרכים המרכזי הסמוך לתחנת רכבת גדולה, למרגלות מגדלי עזריאלי בתל אביב, סמל הסחר החופשי האולטרה־מודרני, סמוך למפקדת הצבא ומשרד הביטחון שבקריה, לא רחוק ממקום משכנה של מועצת העיתונות, מילאו מדי שבוע עשרות אלפי אנשים, נשים וילדים, והמקום הפך לסמל המחאה. תל אביב הייתה למעין מרחב אוטופי המשמש מובלעת־שכנגד למרחב הדיסטופי של ירושלים, שנתפס כתמונת העתיד של ישראל – כלומר חרדי, לאומני, מסוכסך דתית, בן דמותן של הדיקטטורות הלאומניות־דתיות בנוסח פולין והונגריה.

מצד אחר, תנועת המחאה, שאין לה מוקד אחד של הנהגה אך יש לה חזות אחידה יחסית של מסר, ביקשה להבליט את החזרה אל הממלכתיות. לשם כך ובאופן סמלי סומנה הכרזת העצמאות של מדינת ישראל כנקודת ראשית שיש לחזור אליה, כמגנה כרטה ישראלית שממשלת הימין, ונתניהו בתפקיד המלך "ג'ון בלי ארץ", נדרשים לחתום עליה. הדבר קיבל ביטוי סמלי בהפצה מסיבית של נוסח ההכרזה בעיתוני סוף השבוע, בחילוף עולם מושגים שלם המזוהה עם רגעי הבראשית של מדינת ישראל כמו "הפגנת החירות" או "הפגנת העצמאות", ובשימוש בתמונות שחור־לבן מההיסטוריה הפוליטית המכוננת של ישראל שנתלו בחוצות הערים ועל הדרכים הראשיות. ביטוי נוסף, מוקדם יותר, היה הפיכתו של דגל ישראל לסמל בולט של המחאה. שנים ארוכות זכה הדגל ליחס אמביוולנטי מצד חוגי מרכז ושמאל בישראל, בעיקר על רקע אירועים סמליים לא פחות כמו מצעד הדגלים של הימין בימי ירושלים. בימי המחאה הוחלפו אלה בצעדנות ענק של מוחים הנושאים דגלי ישראל מול סמלי השלטון בירושלים. במשך שנים רבות סימל הדגל במידה רבה, בעיני חלקים מציבור המוחים, את המדינה הכובשת, הלא שוויונית והמעוולת, האוטופיה שהתחלפה בדיסטופיה. כעת, בצעד מרתק שעוד ראוי להעמיק בו, הפכו המוחים את הדגל לסימן היכר של המחאה, ובכך לא רק שהדגישו את פניה הממלכתיים, אלא גם ואולי בעיקר הקהו את התיוג המנסה לציירם כעוד מחאה של השמאל הישראלי הרדיקלי. אעיר כי האחיזה בדגל הבליטה דפוס, שהלך והתפתח בשנים האחרונות, של ניכוס כלים סמליים

ורטוריים בידי שני הצדדים. במקרה של הימין הדבר התבטא בניכוס תיאוריות ביקורתיות על ישראל (למשל בן חיים, 2022), ובמקרה של מחנה המרכז והשמאל – בחזרה אל סמלים לאומיים ופטריוטיים.

הפוליטיקה הדיסטופית של מחאת 2023 הציעה אפוא שורה של סמלים ממלכתיים מחודשים ונכונות למעשים המאתגרים מערכת שלמה של טאבו ישראלי. כך אולי נראית מחאה על קו הקץ: אירוע של בחינת גבולות באמצעים סמליים.

סיכום

דומה כי מחאת 2023 פגשה באנרגיה חברתית ופוליטית רב-דורית יוצאת דופן שחיכתה שנים ארוכות לפורקן, זעם שכמו המתין להתפרץ: על רצח רבין והאיפוק שגזר על עצמו מחנה השמאל הציוני הישן, על שלטונה ארוך השנים של קואליציית חרדים-ש"ס-ציונות דתית בראשות נתניהו, על ההיתול של חברי הקואליציה הזאת בשלטון החוק, ממשפט דרעי ועד משפט נתניהו. היה זה זעם מצטבר על תיוגו רב השנים של מחנה שלם המקפיד שילדיו יתגייסו לצבא כלא-פטריוטי, על מה שנדמה כניצול מתמשך של החרדים את המערכת הפוליטית לשם ביצור עמדתם על חשבון ציבור חילוני רחב. אך נדמה כי מה שהוליך לשבר היה הנפילה המהירה, מהירה מדי לטעמם של המוחים, של ממשלה וקואליציה שנדמו כסיכוי האחרון לייצוגה של ישראל מודרנית, ליברלית וחילונית המחויבת ל"טוב משותף" ולמתינות ממלכתית. הקש ששבר את גב הגמל היה פרימת הסטטוס קוו המשפטי וחשיפתו של שסע משטרי.

עד מחאת 2023, פוליטיקה דיסטופית הייתה נחלתן של מה שבמבט לאחור אפשר להבין כמעין מיקרו-מחאות: השגת דרכונים זרים, התמקדות בקריירה, התנחמות בסאטירה מוגזעת או נשכנית, אסקפזם ופיתוח ריחוק ובוז כלפי המערכת הפוליטית באשר היא. השסע המשטרי הביא עימו מקרו-פוליטיקה חדשה, פסימית מאוד באשר לעתיד אך עדיין מוכנה להיאבק עליו. החזרה אל השימוש בדגל המדינה כבסמל הייתה מביטויי מגמה זו. האם מדובר במהלך סמלי ותו לא, אסטרטגיה שצמחה במשרדי יחסי ציבור, או שמא זהו מהלך שמדמיינ מחדש את הלאומיות הישראלית? האם פוליטיקה דיסטופית הוֹרְתָה בתחושת אסון וקץ, ואחריתה בהתחדשות לאומית? דומה כי הרתיעה האינסטינקטיבית של ערביי ישראל מהמחאה, והחשדנות בדבר גבולות הביקורת המשטרית שלה, יכולות ללמד לא מעט על ההבנה המפוכחת כי אולי אין מדובר אלא בעימות בין עליונות היהודי החדש לעליונות היהודי הישן, וכי מאחורי ההגנה על הדמוקרטיה מסתתרת בעצם ההגנה על סדרי המשטר היהודי שהיה. ובכלל, מחאות דמוקרטיות – סוערות ככל שיהיו – סופן לא אחת ברסטורציה שמרנית שמקורה במוביליהן דווקא. האם כך יהיה גם במקרה זה?

מקורות

אביטן-כהן, שירית. (2021, 18 באפריל). לפיד: "נעשה הכול כדי להקים ממשלת אחדות ישראלית". גלובס.

אליאס, אינס. (2022, 12 באוקטובר). יש עתיד: שמאל בלי רגשות אשמה. דה-מרקר.

אלמוג, עוז. (2005). פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית. אוניברסיטת חיפה. בן חיים, אבישי. (2022). ישראל השנייה: הבשורה המתוקה, הדיכוי המר. ידיעות אחרונות. בן-סימון, דניאל. (1997). ארץ אחרת: ניצחון השוליים – איך קרס השמאל ועלה הימין? א. ניר.

בראלי, אבי, וניר קידר. (2011). ממלכתיות ישראלית. המכון הישראלי לדמוקרטיה. ברסקי, אנה. (2022, 3 ביוני). בנט באיגרת לרגל שנה לממשלה: מול מכונת רעל קטלנית של נתניהו, הרוב הדומם שמח מהממשלה. מעריב.

ברק, אהרן. (תשס"ד). על תפקידי כשופט. משפט וממשל, ז, 33-52. גבעוני, מיכל. (2020). תקוות בטלות: הפוליטיקה הרגשית של החזרה לעתיד. תיאוריה וביקורת 53, 101-134.

גוטוויין, דני. (2016). שלטון הנאמנות: ההתנחלויות ומיסוד ההיגיון האנטי-דמוקרטי של משטר ההפרטה הישראלי. תיאוריה וביקורת 47, 225-246. גרינברג, לב. (2007). שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל 1992-2006. רסלינג.

הורוביץ, דן, ומשה ליסק. (1990). מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר. עם עובד.

כהן, הלל. (2022). שונאים סיפור אהבה: על מזרחים וערכים (ואשכנזים גם) מראשית הצינונות ועד מאורעות תשפ"א. עברית הוצאה לאור.

לוי, יגיל. (2015). המפקד האליון: התיאוקרטיזציה של הצבא בישראל. עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.

לרר, זאב. (2021). הקוד האתני: קב"א, מזרחים, אשכנזים. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. מאוטנר, מנחם. (1993). ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי. מעגלי דעת. מזרחי, ניסים. (2017). הסוציולוגיה בישראל לאן? מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של משמעות. מגמות, נא(2), 69-114.

סמוחה, סמי. (2010). החברה הישראלית: ככל החברות או מקרה יוצא דופן? סוציולוגיה ישראלית, יא(2), 297-309.

פוגל, דוד. (1990). אמא שלי הייתה אומרת ששום דבר לא ייצא ממני אז החלטתי להיות פרסומאי. פוגל לוי.

פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של זהות מורכבת (בתרגום מיכל אלפון). אוניברסיטת תל אביב.

קידר, ניר. (2009). ממלכתיות: התפיסה האזרחית של בן-גוריון. מכון בן-גוריון לחקר ישראל.

קימרינג, ברוך. (2001). קץ שלטון האחוסלים. כתר. רם, אורי. (2017). סוציולוגיה בימי נתניהו: מגמות ביקורתיות בסוציולוגיה הישראלית בתחילת המאה ה-21. מגמות נא(2), 13-68.

רם, חגי, ויעקב ידגר. (2008). גם ליהודי מותר להיות אנטישמי: גזענות "חדשה" וגזענות "ישנה" – המקרה של מפלגת שינוי. בתוך יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), גזענות בישראל (עמ' 114-116). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

שמעוני, רן. (2022, 13 באוקטובר). "כשלפיד שואל אותך מה שלומך, זה שווה הכל": מסע במדינת הלפידיסטים המאמינים. הארץ.

שנהב, יהודה. (2006). חללי ריבונות, החריג ומצב החירום: לאן נעלמה ההיסטוריה האימפריאלית? תיאוריה וביקורת, 29, 205-218.

ששון, טליה. (2005, פברואר). חוות דעת בנושא מאחזים בלתי מורשים. משרד ראש הממשלה.

ששון-לוי, אורנה. (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. מאגנס.

Relik Shafir. (2023, 8 במרץ). גיורא איילד ב 555 המאבק על הנרטיב [וידאו]. YouTube.